

JAN DOMINIK BOGATAJ

Hieronim in Fortunacijan Oglejski v luči odkritja *Commentarii in evangelia*

V članku avtor obravnava odnos med Hieronimom in oglejskim škofom Fortunacijanom iz sredine 4. stol., ki je po odkritju njegovega stoletja pozabljenega dela *Razlage evangelijev* postal izjemno zanimiv. Obravnavani so različni zapisi v Hieronimovih delih, ki omenjajo Fortunacijana; le-ti pa so konfrontirani s samim Fortunacijanovim besedilom. Preko tega se odkriva nov kontekst Hieronimove opazke v *De vir. ill.* 97, kjer je oglejskega škofa obsodil, da je prisilil papeža Liberija k podpisu arijanske herezije. Prispevek študije k temu problemu sestoji v tem, da na podlagi analize novoodkritega besedila poda prav nasprotno dejstvo: Fortunacijan se pokaže kot popolnoma pravoveren avtor, tako glede kristologije kot tudi trinitaričnega nauka. Zadnje se, poleg očitne Hieronimove recepcije Fortunacijanove razlage (M. LXXI), še posebej pokaže pri primerjavi njunih interpretacij prilike o kvasu (Mt 13,33).

Ključne besede: patristična eksegeza, kristologija, herezija, arianizem, Oglej

1. UVOD

Veličina in pomen svetega Hieronima botrujeta stalnemu znanstvenemu raziskovanju in odkrivanju novih dejstev, dokumentov oz. informacij, ki so povezani s tem našim vélikim poznoantičnim junakom iz Stridon. Tudi v zadnjem času so hieronimijanske študije v posebnem razmahu – na Slovenskem pri tem nismo izjema – spričo različnih novih odkritij (Kamesar 1993; Brown 1992; Hale Williams 2006).¹

Na tem mestu velja omeniti nedavna (reševalna) arheološka izkopavanja, ki so v

letu 2018 potekala v Ljubljani in odkrivala zajetne sledi rimske Emone. Za našo temo je relevanten predvsem domnevni zgodnjekrščanski pokopališki kompleks iz 4. in 5. stol. s centralnim sarkofagom, ki je hranil žensko truplo verjetno ugledne gospe na današnji Gosposvetski ulici, kar bi lahko bilo vsaj posredno povezano tudi s Hieronimom, saj vemo, da je imel stike z emonskimi asketskimi krogi, tako moškimi kot ženskimi (prim. Hieronim, *Pismo* 11 in 12). Podrobnejše raziskave najdenega gradiva še potekajo in le veselimo se lahko njih ugotovitev, ki nam bodo lahko še bolj nazorno predstavile

življenje v Emoni v času, ko je bil s tem mestecem povezan tudi Hieronim.

Prav tako nedavno odkritje povsem drugačne vrste, ki ima za razumevanje Hieronimovega življenja in dela še veliko večji in bolj neposreden pomen, pa je identificiranje spisa *Commentarii in evangelia* – najzgodnejšega ohranjenega latinskega komentarja evangelijev – oglejskega škofa Fortunacijana iz 4. stol., kar je leta 2012 uspelo Lukasu J. Dorfbauerju.

V pričujoči študiji, ki na svojem raziskovalnem polju pionirsko orje ledino, saj so študije o tem novoodkritem delu še zelo v povojih (Dorfbauer in Zimmerl-Panagl 2017), se bomo torej osredotočili na prikaz te zanimive korelacije med dvema velikima osebnostma pozne antike, ki sta pomemben del življenja preživela na našem ozemlju; današnje Slovenije in naše sosesčine (Oglej).

Ugotavljamo, da sta Hieronim in Fortunacijan neposredno medsebojno ključno povezana, bolj kot smo to vedeli do sedaj (Duchesne 1908; Gamber 1962, 180–182, 200–201). Po eni strani je bil Hieronim pomemben dejavnik, da je do odkritja Fortunacijanovega spisa sploh prišlo (njegove omembe; med drugim je tudi vir datacije, itn.), po drugi strani pa ravno odkritje Fortunacijanovega spisa odpira nove poglede in razkriva do sedaj še neznane vplive na Hieronimova dela.

2. FORTUNACIJAN OGLEJSKI

Ooglejskem škofu iz sredine 4. stoletja je bilo do sedaj znanega bolj malo podrobnega in določenega (Clercq 1971). Fortunacijan Oglejski (lat. *Fortunatianus Aquileiensis*), afriškega rodu, je bil škof v Ogleju od okrog leta 340 pa do svoje smrti, okrog leta 370 oz. najkasneje 372.² Po vsej verjetnosti je bil Fortunacijan izvoljen za škofa leta 342, po krutih dogodkih, povezanih z borbo za oglejski tron med katoliki in arijanci, v katero je bil vpleten tudi Valens iz Murse. Njegov nastop sodi ravno v obdobje, ko je Cerkev pretresalo dogajanje, povezano z

arijansko herezijo, pri čemer je bil Oglej ena izmed ključnih vpletenih škofij na meji med Vzhodom in Zahodom (Duval 1985; Sotinel 2005, 126–139). Fortunacijan je sodeloval na sinodi v Sardiki leta 343, ki sta jo na poziv papeža Julija I. sklicala cesarja Konstans in Konstancij II. in ki je potrdila nedolžnost Atanazija iz Aleksandrije in Marcela iz Ankire. Fortunacijan je kasneje po vsej verjetnosti sodeloval tudi na sinodi v Arlesu leta 353, gotovo pa na sinodi v Milanu leta 355, ko je pod pritiski cesarja Konstancija II. podpisal obsodbo Atanazija in občestvo z arijanskimi škofi, kar je pomenilo tudi dvoletno izgnanstvo papeža Liberija v traško Berojo. Na poti tja se je Liberij ustavil tudi v Ogleju in verjetno ga je tam tudi Fortunacijan prepričeval, naj se ukloni (Hieronim, *De vir. ill.* 97; več o tem v nadaljevanju), kar naj bi se zgodilo s podpisom druge sirmijske formule leta 357. Ne vemo, če je Fortunacijan sodeloval na zloglasni sinodi v Riminiju leta 359 v času najhujše krize, o kateri je Hieronim zapisal: »Ingemuit totus orbis et arianum se esse miratus est.« (*Dial. adv. Lucif.* 19) (Brennecke 2017, 47–48). Ker dokumenti in sklepi zgoraj navedenih sinod niso vedno povsem jasni oz. znani, ne vemo točno, kakšna stališča je Fortunacijan dejansko zagovarjal in kakšen direktni vpliv je imel. Nekako najbolj razvidno se kaže, da je pod političnimi pritiski cesarja postal del t.i. semiarijanske struje in se približal tistim, ki so nasprotovali Atanaziju, ni pa dokazov, da bi imel povsem arijanska stališča. (Pietri 2000, Cuscito 2006; Doignon 1989; De; De Clercq in Dorfbauer 2016; Cedilnik 2004, 308, op. 10; Simonetti 1975, 222)

Pričujoči kontekst glede natančnejše obravnave zgodovinske vloge Fortunacijana Oglejskega ne dovoljuje podrobnejše analize ostalih zgodovinskih virov (prim. Atanazij iz Aleksandrije, *Apologia ad Constantium*; Hilarij iz Poitiersa, *Collectanea Antiariana Parisina* (*Fragmenta historica*); domnevna Liberijeva pisma, npr. *Quia scio*, *Pro deifico*), ki ga omenjajo, in zato ostaja naloga za prihodnje

raziskave.³ Osredotočili se bomo na odnos s Hieronimom, ki je bil najpomembnejši vir za odkritje Fortunacijanovega spisa.

3. OMEMBE V HIERONIMOVIH SPISIH

Poleg zgodovinskih virov, ki prikazujejo Fortunacijanovo delovanje sredi najhujše arijanske krize med leti 350 in 360, je Hieronim edini antični avtor, ki poroča o literarnem delovanju oglejskega škofa Fortunacijana. Edino malce obsežnejšo omembo odnosa med Fortunacijanom in Hieronimom do sedaj je podal L. J. Dorfbauer, toda navedel je le najočitnejše omembe v njegovih delih (2013b, 420–423), manjka pa poglobljena analiza tega kompleksnega metaliterarnega odnosa: kaj v resnici stoji za Hieronimovimi omembami in kako se naš pogled na le-te po odkritju Fortunacijanovega dela spreminja.

Že zgodovinske okoliščine nam nakazujejo, da sta bili življenji oglejskega škofa in učenjaka iz Stridona bolj prepleteni, kot bi si mislili. Hieronima naj bi v Rimu krstil prav papež Liberij – kar se je moralo zgoditi pred letom 366 (prim. Hieronim, Pismo 15.1.1 in 16.2.1) – s katerim se je osebno zelo dobro poznal tudi Fortunacijan (Rebenich 1992, 29–32; 111–112; Kelly 1975, 23). Hieronim je do svojega odhoda v sirsko puščavo tudi bival v Ogleju, verjetno v letih med 369 in 374, a se za škofa v njegovem času omenja Fortunacijanov naslednik Valerijan. Hieronim namreč ne omenja, da bi Fortunacijana v Ogleju osebno srečal, saj je verjetno tja prišel nedolgo po njegovi smrti, a je bil spomin nanj še gotovo živ.

Hieronim je, kolikor nam je znano, edina osebnost pozne antike, katere zapis se je ohranil o tem, da je tudi bral Fortunacijanove Razlage evangelijev. Njegov kratek zapis v delu *De viris illustribus* 97 je eden poglavitnih virov za poznavanje Fortunacijanove biografije. Vprašanje pa je, koliko je dejansko vedel o Fortunacijanovem življenju in od kod mu te informacije.

3.1 PISMO 10

Najstarejšo omembo pri Hieronimu najdemo v Pismu 10, ki ga je poslal stoletnemu starcu Pavlu iz Konkordije nekje med letoma 374 in 380. Poleg pisma mu je poslal tudi svoj spis *Vita Pauli heremitaie*, življenjepis puščavnika, ki ga je napisal okrog leta 376 v halkiški puščavi v Siriji. V pismu beremo:

»Za zdaj pošiljamo tebi, starčku Pavlu, še starejšega Pavla, s katerim smo se mnogo trudili, da bi se zaradi preprostejših bralcev preprostejše izražali. Pa ne vem, kako je to: četudi je vrč poln vode, vseeno ohrani duh, katerega se je navzel, ko je bil nov. Če ti bo to darilce všeč, imamo še druge okusne reči, ki bodo z množico vzhodnega blaga prijadrale k tebi, če bo Sveti Duh dal ugoden veter.«⁴ (Pismo 10.4.3)

Sámo pismo je pravzaprav odgovor na Pavlovo pismo, v katerem je Hieronima prosil, naj reče Rufinu, da mu vrne sposojena Tertulijanova dela: »Pisal mi je tudi nekdo iz domovine imenovanega brata Rufina, stari Pavel, da je njegova knjiga Tertulijanovih spisov pri njem in jo krepko terja nazaj.« (Hieronim, Pismo 10.2.2).

Proti koncu tega kratkega Pisma 10 Hieronim starca Pavla prosi, da mu pošlje Fortunacijanove komentarje ter dva spisa nasprotnikov:

»Et ne putes modica esse, quae deprecor, margaritam de evangelio postularis, 'eloquia domini, eloquia casta, argentum igne examinatum terrae purgatum septuplum' (Ps 11,7), scilicet commentarios Fortunatiani, et propter notitiam persecutorum Aurelii Victoris historiam, simulque epistulas Novatiani, ut, dum scismatici hominis venena cognoscimus, libentius sancti martyris Cypriani bibamus antidotum.«⁵

»In nikar ne misli, da zahtevam malo: želim od tebe evangelijski biser (prim. Mt 13,46), Gospodove besede, čiste besede, srebro, z ognjem preskušeno v prsteni posodi, sedemkrat očiščeno (Ps 11,7), namreč

Fortunacijanove komentarje in, da spoznam preganjalce, zgodovino Avrelija Viktorja ter Novacijanova pisma, da bomo, če spoznamo razkolnikov strup, toliko rajši pili protistrup svetega mučenca Ciprijana.» (Pismo 10.4.2)

Fortunacijanove komentarje Hieronim opisuje z vzvišenim, skoraj himničnim tonom: »Evangeljski biser, Gospodove besede, čiste besede, srebro, z ognjem preskušeno v prsteni posodi, sedemkrat očiščeno.« Nedvomno je torej že prej slišal za to besedilo, ki je moralo imeti velik sloves, saj ga omenja zelo pozitivno, ni pa jasno, ali ga je pred to omembo tudi bral.

3.2 DE VIR. ILL. 97

Drugo omembo Fortunacijana pri Hieronimu najdemo v njegovem znanem delu *De viris illustribus* (O znamenitih možeh), ki ga je dokončal v letih 392/393. V tem svojem delu je številne pomembne osebnosti do svojega časa razvrstil kronološko, s čimer je do določene mere tudi pomagal k natančnejši dataciji samega Fortunacijanovega življenja in dela. V tem Hieronimovem spisu je oglejski škof postavljen v 97. poglavje; pred njim so Lucifer iz Calgarija (*De vir. ill.* 95) in Evzebij iz Vercelija (*De vir. ill.* 96), za njim pa Akacij iz Cezareje (*De vir. ill.* 98) in Serapion iz Thmuisa (*De vir. ill.* 99). Lucifer je umrl leta 370, Evzebij 369/370, Akakij le malo po letu 365, Serapion pa ok. 373. V skladu s Hieronimovim opisom bi torej Fortunacijanovo rojstvo lahko v grobem datirali v konec 3. stoletja kot *terminus post quem*; smrt pa, ki je povezana tudi s koncem njegovega episkopata v Ogleju, med 365 in 370.

V tej kratki omembi Fortunacijana Hieronim zapiše tudi jedrnato opazko o njegovem delu *Razlage evangelijev*, ki ga z jezikovno-stilističnega vidika označi manj pozitivno. Pravi namreč, da je delo napisano »rustico sermone« (»v neuglajenem slogu«) (Peršič 2008, 289). Morda je na to oznako vplival kontekst tega zapisa, saj Fortunacijana obtožijo podpihovanja herezije. Zapis se v celoti glasi:

»Fortunatianus, natione Afer, Aquileiensis episcopus imperante Constantio in evangelia titulis ordinatis brevi et rustico sermone scripsit commentarios. Et in hoc habetur detestabilis, quod Liberium, Romanae urbis episcopum, pro fide ad exsilium pergentem primus sollicitavit et fregit et ad subscripti-onem haereseos compulit.«⁶

»Oglejski škof Fortunacijan, po rodu Afričan, je v času vladavine Konstancija napisal kratke razlage evangelijev, urejene po naslovih, v kratkem in neuglajenem slogu. Zaradi tega velja za obupnega, saj je, ko je bil rimski škof Liberij zaradi vere pregnan v izgnanstvo, njega prvi vzpodbudil, omehčal in prisilil, da je podpisal herezijo.« (*De vir. ill.* 97)

Herezija je bila seveda arijanski nauk, zapis pa je do določene mere problematičen, saj je znano, da je Hieronim to svoje delo v celoti posvetil tudi obračunu z herezijami, še najbolj z arijanstvom,⁷ kar gotovo vpliva tudi na širše razumevanje tega opisa. Razjasni pa nam tudi datacijo samega nastanka dela, ki sega v čas vladavine cesarja Konstancija II., tj. od 350 do 361. Prav zaradi tega dejstva, saj je bilo to obdobje zaznamovano s hudimi teološkimi spori in tudi tem domnevnim »heretičnim« delovanjem Fortunacijana, je torej še posebno zanimivo videti, kako se do problema arijanstva opredeli v tem delu *Razlage evangelijev*, čemur se bodo posvetili v nadaljevanju.

3.3 TRANSLATIO HOMILIARUM ORIGENIS IN LUCAM PRAEF.

V približno isto časovno obdobje, okrog leta 392, spada še ena Hieronimova omemba Fortunacijanovega dela. V predgovor Origenovih homilij o Lukovem evangeliju, ki jih je iz grščine v latinščino prevedel Hieronim, zapiše:

»Ante paucos dies quorundam in Matthaeum et Lucam commentarios vos legisse dixistis, e quibus alter et sensibus hebes esset et verbis, alter in verbis luderet, in sententiis dormitaret.«⁸

»Pred nekaj dnevi sta rekli, da sta prebrali razlagi Matejevega in Lukovega (evangelija), izmed katerih je prva površna v pomenih in besedah, druga pa se je z besedami igrala, v stavkih pa spala.« (Hieronim, *Translatio homiliarum Origenis in Lucam*, praef.)

Med strokovnjaki velja prepričanje, da je prva kritična opazka (razlaga Matejevega evangelija) veljala Fortunacijanovemu delu, druga (razlaga Lukovega evangelija) pa delu Ambroža Milanskega.⁹ Če je s tem res mišljeno delo oglejskega škofa, so bile Fortunacijanove razlage tako zopet deležne Hieronimove kritike, saj so označene kot: »sensibus hebes et verbis« (v smislu in besedah površen oz. plitev).

3.4 IN MATTHAEUM, PRAEF. 4

Tretja eksplicitna omemba Fortunacijanovega dela pri Hieronimu pa se nahaja v predgovoru njegove razlage Matejevega evangelija, ki ga je zaključil leta 398. Hieronim piše, da je pred pisanjem prebral – poleg drugih – tudi Fortunacijanovo razlago.

»Legisse me fateor ante annos plurimos in Matheum Origenis viginti quinque volumina et totidem eius omelias commaticumque interpretationis genus, et Thophili Antiochenae urbis episcopi commentarios, Hippolyti quoque martyris et Theodori Heracleotae Apollinarisque Leodiceni ac Didimi Alexandrini et Latinorum Hilarii, Victorini, Fortunatiani (<1.96) opuscula, e quibus – etiam si parva carperem – dignum aliquid memoriae scriberetur.«¹⁰

»Priznam, da sem pred mnogimi leti prebral Origenovih petindvajset knjig o Mateju in prav toliko njegovih homilij in razlag posameznih vrstic. Prebral sem tudi razlage Teofila Antiohijskega, tamkajšnjega škofa; mučenca Hipolita, Teodorja iz Herakleje, Apolinarija iz Laodiceje in Didima Aleksandrijskega ter dela latincev Hilarija, Viktorina in Fortunacijana. Če bi vzel zgolj nekaj iz vseh teh, bi bilo moč spisati nekaj

vrednega spomina.« (Hieronimus, *In Matthaeum*, praef. 4)

Razlago Matejevega evangelija, kakor to razloži v predgovoru, piše za rimska prijatelja Evzebij in Principijo. Prvi ga je namreč prosil za kratko razlago, ki naj mu bi jo Hieronim spisal in poslal v kratkem. Hieronim sam pravi, da je to zaradi prihajajoče velike noči moral storiti v dveh tednih in se tako ni mogel natančneje zanašati na avtoriteto že napisanih komentarjev, saj jih ni imel časa niti prebrati niti jim slediti (Hieronimus, *In Matthaeum*, praef. 4 in 5).

Poleg razlag grških avtorjev (Origen, Teofil Antiohijski, Hipolit, Teodor iz Herakleje, Apolinarij iz Laodiceje in Didim Aleksandrijski) Hieronim navaja tudi tri latinske razlagalce Matejevega evangelija, ki naj bi jih prebral že pred pisanjem lastne razlage: Hilarija iz Poitiersa, Viktorina Ptujskega in Fortunacijana.

Na tem mestu poda dokaj nevtralno oceno Fortunacijanovega dela, saj je postavljeno ob deli Hilarija in Viktorina, ki pa sta drugje označeni kot pozitivna primera za latinski komentar Matejevega evangelija.¹¹ Resda mu jedrnatost taksativnega navajanja vseh različnih avtorjev tukaj ne omogoča kakšne temeljitejšje karakterizacije njihovih del, vendar lahko vseeno sklepamo, kot trdi Dorfbauer (2013b, 422), da Fortunacijanovega spisa vsaj ni imel za zelo slabega in povsem neprimerne; v tem primeru ga ne bi postavil med dve zelo čislani razlagi.

3.5 UGOTOVITVE O ODNOSU MED HIERONIMOM IN FORTUNACIJANOM

Glede samih Hieronimovih oznak Fortunacijanovega dela *Razlage evangelijev* je torej razvidno, da se je njegova percepcija spremenila. Če jih pred letom 380 še imenuje »evangeljski biser, Gospodove besede, čiste besede, srebro, z ognjem preskušeno v prsteni posodi, sedemkrat očiščeno« (Pismo 10.4.2), jih nato po letu 390 vsaj dvakrat opredeli za jezikovno-stilistično

(*De vir. ill.* 97) in vsebinsko, pri razlagi besed in smisla, (*Translatio homiliarum Origenis in Lucam*, praef.) šibke.

Zakaj torej tako različna Hieronimova mnenja o Fortunacijanu? Najbolj verjetna razlaga se zdi, da Hieronim Fortunacijanovega besedila v času, ko je pisal Pavlu v Konkordijo, še ni poznal in tudi o njem ni vedel kaj dosti, saj ga v svoji Kroniki niti ne omenja;¹² je pa očitno delo imelo določen sloves. Po tej hipotezi bi torej Hieronim prvič prišel v stik s Fortunacijanovimi razlagami po tem, ko je pisal Pavlu, torej gotovo post 374. Ob branju, študiju in lastnem pisanju je kasneje uvidel številne jezikovno-stilistične pomanjkljivosti tega dela in zato v *De viris illustribus* poda tovrstno opazko.

Dorfbauer tudi ugotavlja, da je Hieronim šele kasneje sploh bolj podrobno informiran o samem Fortunacijanovem življenju (npr. afriško poreklo, povezava s papežem Liberijem), kar bi, po njegovem, lahko bilo posledica prejetih podatkov od samega Pavla iz Konkordije (2013b, 423). Vendar pa se zdi nenavadno, da Hieronim ne bi bolj poznal življenja oglejskega škofa, saj je kar nekaj let bival v Ogleju in to skoraj neposredno po njegovi smrti; hipotetično bi bilo možno celo, da je ob začetku tega obdobja bil Fortunacijan še živ in bi tako v Ogleju bivala sočasno.

Intrigantna negativna oznaka Fortunacijana v *De vir. ill.* 97 ima tako lahko še več razlag. Eno izmed njih bi bilo nemara moč iskati v poznanstvu med Hieronimom in papežem Liberijem, na katerega krivičen eksil bi bil Stridončan lahko še bolj občutljiv. Hieronim je tako verjetno zgodovinska dejstva, ki so Fortunacijanu pripisovala del »zaslug« pri tem, da je Liberij podpisal pro-arijansko stališče, še malo podkrepil in poudaril; zato mu nadene tudi oznako *detestabilis* (prim. Bratož 2014, 262–264, 268). A vprašanje o »pravovernosti« Fortunacijana in s tem tudi vprašanje natančnosti Hieronimovih oznak ostaja odprto in prav nedavno odkritje njegovega spisa nam lahko pri tem izdatno pomaga osvetliti ta problem.

4. ODKRITJE FORTUNACIJANOVEGA DELA COMMENTARII IN EVANGELIA

V začetku oktobra 2012 je avstrijski klasični filolog Lukas J. Dorfbauer odkril delo *Razlage evangelijev* (*Commentarii in evangelia*) (CSEL 103),¹³ ki je bilo do tedaj več kot tisoč let pozabljeno in ohranjeno le v redkih fragmentih (2013a; 2014). V *Codex*-u 17 kölnske stolne knjižnice iz prve tretjine 9. stol. je na 103 pergamentnih listih našel latinsko besedilo z razlagami evangelijev, v katerem je – zaradi nekaterih arhaičnih oblik (npr. *Lucanus* in ne *Lucas*; *cata* /gr. *κατά*/ namesto *secundum*), stare verzije latinskega Svetega pisma (*Vetus Latina*), značilnih naslovov posameznih delov razlage (gl. Hieronim v *De vir. ill.* 97 in *Comm. in Matt.*, praef.) in ujemanja s poznanimi fragmenti – z gotovostjo prepoznal Fortunacijanovo delo, ki je do takrat veljalo za izgubljeno.

Do tedaj so bili znani le trije kratki fragmenti iz Fortunacijanovega spisa (CCSL 9,365-370): dva fragmentarna komentarja odlomkov Matejevega evangelija (Mt 21,1-11; 23,34-39) in alegorija o štirih evangelijih z nekaj starozaveznimi referencami (Wilmart 1920; Bischoff 1966, 238–240; Meyvaert 1988).

4.1 RAZLAGE EVANGELIJEV

Akmé Fortunacijanovega pisanja – tj. pisanja *Razlag evangelijev*, o kakšnem drugem njegovem spisu namreč ni omemb – je bila neke sočasna vladanju cesarja Konstancija II., od 350 do 361. Besedilo sestavljajo štirje glavni deli: uvod o splošnih karakteristikah štirih evangelijev (praef., *Regula evangeliorum quattuor*); obširna razlaga Mt 1,1-28 (M. long. III); oštevilčen seznam 160 naslovov posameznih poglavij komentarja (cap.) in sama razlaga različnih odlomkov iz treh evangelijev. Fortunacijanove *Razlage evangelijev* vsebujejo 129 poglavij razlag k skoraj celotnemu Matejevemu evangeliju, 13 poglavij razlag k Lukovemu evangeliju (Lk 1–5) in 18 poglavij razlage začetka Janezovega evangelija (Jn 1–2,11).

Delo je izjemnega pomena, saj predstavlja najstarejši poznani latinski komentar evangelijev; kot taka je do sedaj veljala kratka Hilarijeva *Razlaga Matejevega evangelija*, ki jo – poleg do sedaj nepoznanega Fortunacijanovega spisa in izgubljenega Viktorinovega dela – omenja tudi Hieronim (gl. zg., *In Matthaeum* praef. 4). Podobno kot pred njim že Viktorin Ptujski, katerega dela so (razen *Razlage Razodetja*) žal izgubljena, Fortunacijan predstavlja začetke latinske eksegeze, ki je razlagala Sveto pismo po vzoru starejših grških komentarjev (Origen, Hipolit).

Fortunacijanove *Razlage evangelijev* tako prinašajo povsem novo spoznanje o veliko zgodnejši recepciji origenističnega načina razlage na Zahodu. Omembe številnih živali, na primer, napotujejo na spis *Physiologus*, na katerega je vplival tudi Origen (Dorfbauer, 2013c). Za Fortunacijana se zdi, da se je za te in ostale razlage večkrat opiral na močno origenistični latinski komentar; najboljši hipotetični kandidat za njegovo avtorstvo je prav Viktorin Ptujski, kar pomeni, da imamo v Fortunacijanovem delu enega najboljših približkov tudi za Viktorinov komentar.¹⁴ Do sedaj sta predvsem Rufin in Hieronim veljala za prva, ki sta na Zahodu pisala pod vplivom tega aleksandrijskega genija in njegova dela tudi prevajala. Z odkritjem Fortunacijanovega spisa pa se prvi znani obrisi, poleg povečini žal izgubljenega Viktorina, pomaknejo za nekaj desetletij nazaj, na sredino 4. stol.

4.2 ZNAČILNOSTI FORTUNACIJANOVE EKSEGEZE

Podrobnejša analiza pristopa, ki ga Fortunacijan ubere za razlago evangelijskega besedila, bi zahtevala več prostora, zato na tem mestu navajamo le nekaj ključnih značilnosti.

Fortunacijanov način razlage je figurativen, kar pomeni, da s pomočjo različnih pojmov in konceptov ustvarja alegorično interpretacijo besedila. Njegova eksegetska terminologija te koncepte imenuje *figurae* (podobe, alegorije),

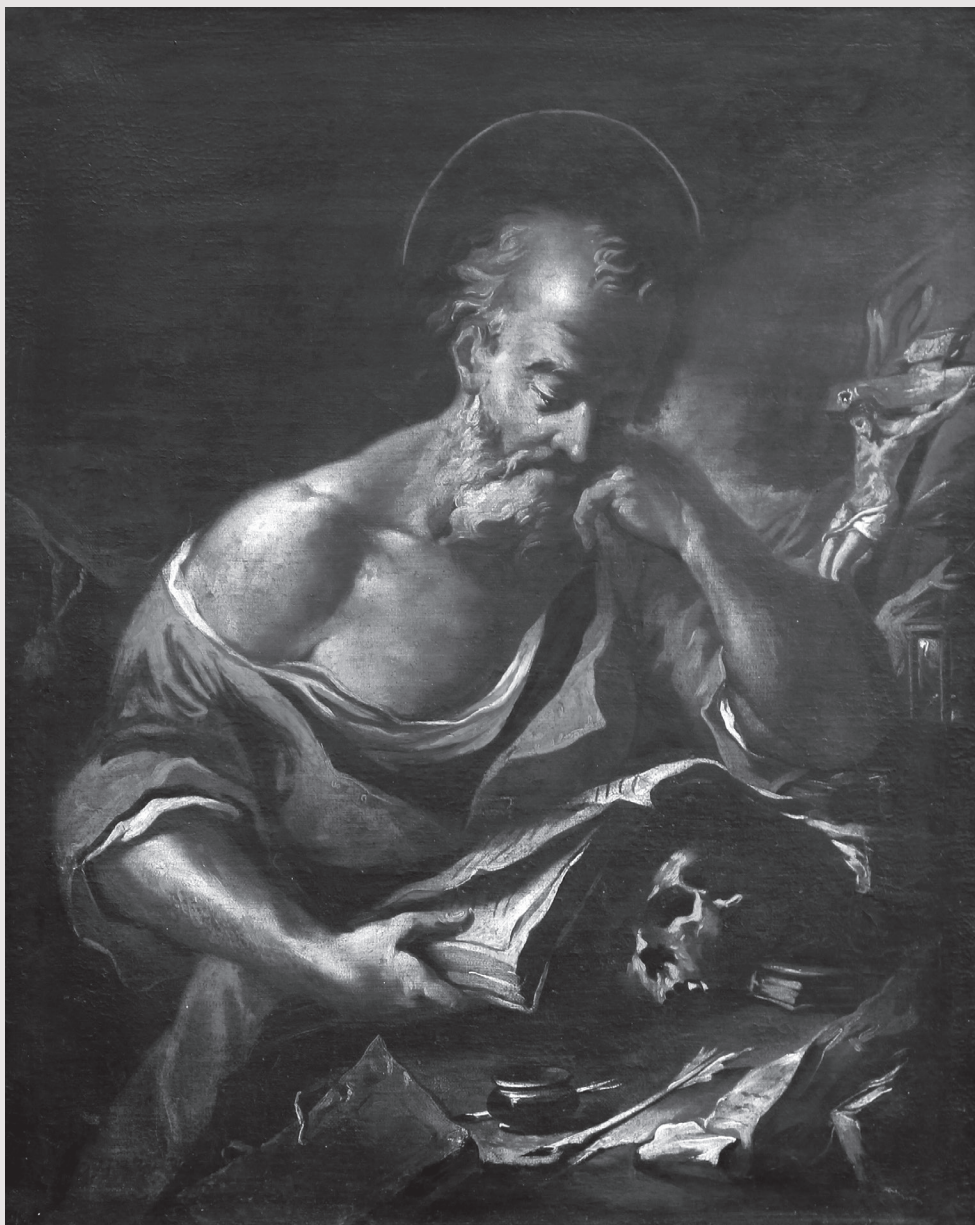
iz česar izhajata tudi glagola *figurare*, *praefigurare* in prislov *figuraliter*. Petkrat tudi uporabi besedo *typus*, v podobnem pomenu. Pogostejše pa evangelijsko besedilo preprosteje razlaga s pomočjo glagolov *ostendere*, *demonstrare*, *intellegitur*, *accipitur*. Relativno pogosto uporablja tudi duhovno razlago oz. pomen s pojmi *spiritalis intellectus* in *spiritaliter*. Poseben pomen za Fortunacijanovo razlago imajo tudi števila, ki nosijo določen pomen (npr. število apostolov, evangelistov, Trojica, binkošti itn.).

Fortunacijanov komentar prinaša tudi kar nekaj zanimivih podrobnosti o cerkvenem in družbenem življenju v takratnem Ogleju; tako liturgičnih kot tudi čisto vsakdanjih. Velikokrat se nanaša na razmerje med starozaveznim izvoljenim ljudstvom, Judi in Cerkvijo, ki je iz poganov, kar očitno kaže na nujnost govora o teh vprašanjih v sredini 4. stol. na tem prostoru.

Potrebno je reči, da sicer samo odkritje Fortunacijanovega spisa ne prinese kaj dosti novih informacij, ki bi bile koristne za boljše zgodovinsko razumevanje Fortunacijanove vloge. Je predvsem izjemno delo, ki je kolosalnega pomena za študij zgodnje (latinske) patristične eksegeze, nudi pa tudi dokaj zanimiv vpogled v konkretno (cerkveno) življenje v Ogleju sredi 4. stoletja.

5. RAZMISLEK O FORTUNACIJANOVEM ARIJANSTVU

Zaradi Hieronimovega povezovanja Fortunacijana in arijanske herezije (*De vir. ill.* 97) lahko na tem mestu zgolj očitamo ključne ideje, ki izhajajo iz novoodkritega dela *Razlage evangelijev* in se tičejo Fortunacijanove pro- oz. kontra-arijanske teologije (Brennecke 1984, 278–284; Sotinel 2005, 117–126; Hanson 1988, 308, 358, 472, 474–475). Temu vprašanju sta do sedaj namenjena samo en članek in del slovarskega gesla, ki podajata zgolj osnovne opredelitve problema (De Clercq in Dorfbauer 2016, 278–280; Brennecke 2017).

Neznani italijanski slikar, Hieronim spokornik, Frančiškanski samostan LJ – Center, zač. 18. stol.

*Zdaj kramljam z vašim pismom, ga objemam, ono pa z menoj govori; samo ono zna tukaj latinsko.
Tukaj se moraš namreč naučiti barbarskega na pol jezika ali pa molčati. (Pismo 7.2)*

Po podrobnem študiju latinskega izvirnika ugotovimo, da delo sicer ni v prvi vrsti mišljeno kot doktrinalno-polemično, a kljub temu na več mestih zasledimo aluzije na herezije, heretike in enkrat celo na omembo arijanske herezije. Izraz »heretici« je uporabljen na več kot dvajset mestih (l. 437, 449, 454, 780, 1034, 1041sl., 1044, 1047sl., 1050sl., 1078, 1150, 1152, 1157, 1160, 1408, 1412, 1565, 1621, 2148, 2373, 2645, 2813, 2817, 2864, 2908, 2910). Enkrat Fortunacijan govori o razkolnikih, »scismatici« (l. 1412), ki skupaj s heretiki trgajo eno Kristusovo sukno oz. tuniko (prim. Mt 10,10). Omenja tudi lažne preroke, »pseudoprophetae« (l. 2373), ki bodo prišli ob koncu časov (Mt 24,24) in za Fortunacijana pomenijo heretike, ki vznemirjajo vero izbranih; le-ti pa bodo opravljali velika znamenja.

Tudi sama omemba herezije, »heresis« <sic!>, je dokaj pogosta (l. 500, 959, 1013, 2148, 2489, 2858, 2926). Za Fortunacijana so v večini primerov herezije stvar preteklosti (l. 2907-2910), le arijanski hereziji, »heresis Arriana« (l. 2926), omenjeni zgolj enkrat, je v predgovoru k Janezovem evangeliju namenjen dokaj zajeten odlomek. Fortunacijan trdi, da je kakor Oče tudi Sin brez začetka, »Deus pater sine principio est, ingenitus, innatus, qui nullo contineatur loco, sed potius ipse contineat omnia, qui tantum sciri potest, quantum ipse concedere voluerit, invisibilis, inaestimabilis. Ex hoc ergo filius dei, qui inenarrabiliter genitus est ante omne principium.« Bog Oče je brez začetka, neporojen, nerojen, ki ni del nobenega prostora, ampak je vse del njega; lahko se ga spozna samo toliko, kolikor sam želi dovoliti; neviden je in brezšteven. Iz njega je torej Božji Sin, ki je bil nezmotljivo rojen pred vsem začetkom. Priznamo, da je bil rojen na takšen način, da je zmeraj lahko rečeno Oče in zmeraj Sin brez vsakršnega postavljenega razloga časa med njima. (Comm. in ev. J. praef., l. 2875-2878)

Janez naj bi s svojim prologom, kakor tudi že »Mojzes« v 1 Mz 1,1, pokazal, da je bil Kristus že pred stvarjenjem, da pa se je učlovečil

zaradi našega odrešenja; tako Fortunacijan odgovarja heretikom: »quid ante fuerit et quomodo veniens hominem induerit nostrae salutis causa, ut in omnibus perversitati hereticorum occurreret.« Kaj je bilo prej in kako si je ob prihodu nadel človeško podobo zavoljo našega zveličanja, da bi v vsem nasprotoval izprijenosti krivovercev. (J. praef., l. 2909-2910)

Fortunacijanova kristologija se že prej na več mestih izkaže za pravoverno, npr. »filius Dei Deus« (l. 3031), v tem kontekstu predgovora k Janezovem evangeliju pa navede celo del nicejske veroizpovedi, s čimer nato eksplicitno zavrne arijansko herezijo:

»Dicitur verbum, sapientia, virtus, lumen, manus, brachium, leo, agnus, vitulus, lapis et cetera, ut diximus, pro potentia et virtutibus in eum concurrentibus, ipsum omnia esse intellectum, id est filium dei dominum nostrum deum verum ex deo vero, filium verum ex vero patre genitum, lumen de lumine, natum ex ingenito patre, non factum, sicut heresis Arriana nititur adserere, quae dicit factum dominum, non natum, sicuti cetera elementa facta conspiciamus.« Imenuje se Beseda, Modrost, Moč, Luč, Dlan, Roka, Lev, Jagnje, Tele, Kamen in tako dalje, kot smo rekli, zaradi moči in kreposti, ki se skladajo v njem. Razumemo ga, da je vse, to je, Božji Sin, naš Gospod, pravi Bog od pravega Boga, pravi Sin, rojen iz pravega Očeta, luč od luči, rojen iz nerojenega Očeta, ne ustvarjen (prim. obrazec nicejske veroizpovedi), tako kot je arijansko krivoverstvo poskušalo zatrjevati, ko pravi, da je bil Bog ustvarjen, ne rojen, podobno kot opazimo, da so bile ustvarjene ostale prvine. (Comm. in ev. J. praef., l. 2922-2928)

Predstavi pravoverno nicejsko izjavo, da je bil Kristus »rojen« in ne »narejen« (in s tem tudi nekoč neobstoječ ter šele v določenem kronološkem trenutku obstoječ), kot so to trdili arijanci.

Že samo okviren prikaz odnosa do arijanskega vprašanja v novoodkritem

Fortunacijanovem delu, bolj poglobljenemu se bomo posvetili ob drugi priliki, nam pokaže, da pri oglejskem škofu, ki je do sedaj veljal vsaj za kontroverznega oz. teološko nezanesljivega, ni duha ne sluha o pripadnosti (arijanski) hereziji. Nasprotno, na nekaj mestih najdemo prav eksplicitno zavrnitev in podajanje pravovernega nicejskega katoliškega kristološko-trinitaričnega nauka.

V luči tega odkritja dobi tudi Hieronimova označba v *De vir. ill.* 97 povsem drug pomen, saj je njena ostrina zmanjšana in je naloga nadaljnjega raziskovanja, da jo še bolj natančno pojasni in opredeli. A dvoma o Fortunacijanovem nasprotovanju krivoverstvu, vsaj v njegovem edinem pisnem dokumentu *Razlage evangelijev*, ni.

6. VPLIV NA HIERONIMOV COMMENTARIUM IN MATTHAEUM

Po bežnem pregledu Fortunacijanove hereziologije in kristologije lahko dodamo še nekaj omemb, ki se tičejo trinitaričnih izjav, kar pa nam bo, preko zgolj enega primera, osvetlilo tudi vpliv Fortunacijanovega dela na Hieronimov komentar Matejevega evangelija, ki ga je pisal ok. 40 let za Fortunacijanom.

Fortunacijanov trinitaričen nauk je jasen; osebe v Trojici vidi kot enakovredne, saj imajo eno skupno božansko bistvo:

»Si quis ergo trinitatem patris fili spiritus sancti non sinceriter ex una substantia constare dixerit, hic reddat necesse est rationem. Sicut enim quadrans ex uno constat, sic trinitas una substantia est.«

Če kdo trdi, da Trojica Očeta, Sina in Svetega Duha ne sestoji resnično iz enega bistva, je nujno, da ta odgovarja za to. Tako kot noviči sestoji iz enega, tako je tudi Trojica iz enega bistva. (M. LXXI., l. 984–986)

7. TRI MERICE MOKE – SVETA TROJICA

Ko Fortunacijan komentira priliko o nebeškem kraljestvu in podobo o kvasu (Mt 13,33), zapiše, da je kvas nebeški nauk,

žena pomeni Cerkev, moka pa ljudstvo. »Tri merice moke« pomenijo Trojico, Očeta, Sina in Svetega Duha, v katerih je popolna enakost, saj so vsi enega božanskega bistva: »in quarum aequalitate[m] sine dubio perfecta trinitas una divinitatis substantia, quod heretici nolunt, declaratur«. (Comm. in ev. M. LXXI., l. 1620–1621)

Za posebno zanimiv primer se izkaže razlaga te prilike pri Hieronimu, ki v svojem komentarju elokventno podaja tri možne interpretacije; v njih lahko zasledimo vplive Platona (*Rep.* 1.4, 439d–440e), Origena (*fragm.* 302), Hilarija iz Poitiersa (*In Math.* XIII, 5–6), neznanega milenarističnega avtorja, morda celo Viktorina Ptujskega (*Fragm. in Mattheum* 13,33; rkp. Ambrosiana I.101, Sup. f.46) in predvsem Fortunacijana Oglejskega (Comm. in ev. M. LXXI.).

Hieronim v tretjem delu popolnoma povzame Fortunacijanovo tipološko razlago – ki se izkaže za izvirno in najzgodnejšo med ohranjenimi deli – o treh mericah moke (prim. tudi 1 Mz 18,6) kot o Sveti Trojici. Takole zapiše Hieronim:

»Dicam et tertiam quorundam intelligentiam ut curiosus lector e pluribus quod placuerit eligat. Mulierem istam et ipsi ecclesiam interpretantur quae fidem hominis farinae satis tribus commiscuerit credulitati Patris et Filii et Spiritus sancti cumque in unum fuerit fermentata non nos ad triplicem Deum sed ad unius divinitatis perducit notitiam. Farinae quoque sata tria dum non est in singulis diversa natura, ad unitatem trahunt substantiae. Pius quidem sensus sed numquam parabola et dubia aenigmatum intelligentia potest ad auctoritatem dogmatum proficere.« (Comm. in Matt., Mt 13,33.)¹⁵

Iz odlomka je očitno, da je Hieronim idejo o razlagi treh meric moke kot alegoriji Trojice prevzel od Fortunacijana, saj je ne najdemo v nobenem drugem znanem predhodnem delu, niti v potencialno Viktorinovem fragmentu razlage tega odlomka (*Fragm. in Mattheum* 13,33; rkp. Ambrosiana

I.101, Sup. f.46). Hieronim ni dobesedno prepisal Fortunacijanove razlage, temveč s svojimi besedami, a vseeno z enakimi ključnimi pojmi (*una substantia*) interpretira po spominu, kot sam pravi. Izkaže se, da si je to Fortunacijanovo razlago verjetno dobro zapomnil. Odkritje tega odlomka predstavlja tudi enega izmed pokazateljev Fortunacijanove nicejske (proti-arijanske) pravovernosti, ki je torej Hieronimu morala biti vsaj bežno znana.

8. SKLEP

Omejen obseg pričujoče raziskave ne dovoljuje podrobnejše obravnave posameznih problematik, ki smo jih le očrtali, kar pa ne pomeni, da se jim v prihodnje ni vredno še temeljiteje posvetiti. Osrednja ugotovitev torej sestoji v dejstvu, da je z neverjetnim odkritjem Fortunacijanovega dela tudi Hieronim zasijal v novi luči, saj je očitno, da sta ti dve pomembni osebnosti medsebojno tesneje povezani, kot je bilo znano do sedaj.

Ko občudujemo literarni genij Fortunacijana, sicer ne toliko v izbranem stilu kolikor v domiselnih alegoričnih interpretacijah, dobiva tudi Hieronimovo filološko-eksegetsko delo preko te raziskave še večjo globino in vrednost. Prav Hieronimova razlaga Matejevega evangelija, na primer, ki predstavlja spomenik recepcije številnih do tedaj spisanih del, posebno tudi Fortunacijanovih *Razlag evangelijev*, pokaže eruditske sposobnosti Hieronima, da je znal v svoji eksegetski metodi združiti tako znanstven pristop (filološka akribija, upoštevanje izvirnih jezikov, itn.), kot tudi bolj duhovno razlago besedila, kjer je Fortunacijan kot latinski dedič aleksandrinske eksegeze še posebej močan.

Polje študij teh področij se tako ob najdbi *Razlag evangelijev* šele dobro odpira in prav Fortunacijan nam bo o Hieronimu, ki včasih velja za že popolnoma razumljenega, preiskaneža in zadosti obravnavanega, gotovo znal povedati še kaj novega.

LITERATURA

- Barnes, Timothy D. 1993. *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bischoff, Bernhard. 1966. Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter. V: *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte* 1, 205–273. B. Bischoff. Stuttgart: Anton Hiersemann. (Prvič objavljeno v: Bischoff, B. 1954. Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter. *Sacris Erudiri*, št. 6:189–281).
- Bratož, Rajko. 2014. *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; Zveza zgodovinskih društev Slovenije; SAZU.
- Brennecke, Hanns Christof. 1984. *Hilarius von Poitiers und die Bischofsopposition gegen Konstantius II. Untersuchungen zur dritten Phase des Arianischen Streites (337–361)*. Patristische Texte und Studien 26. Berlin; New York: De Gruyter.
- Brennecke, Hanns Christof. 2017. *Ingemuit totus orbis, et Arianum se esse miratus est ... Fortunatian von Aquileia, Oberitalien und die Synode von Rimini (359)*. V: *Fortunatianus Redivivus*, 47–65. Ur. Lukas J. Dörfbauer. Berlin; Boston: De Gruyter.
- Brown, Dennis. 1992. *Vir Trilinguis: A Study in the Biblical Exegesis of Saint Jerome*. Kampen: Kok Pharos Publishing House.
- Cain, Andrew in Josef Lössl, ur. 2009. *Jerome of Stridon: His Life, Writings, and Legacy*. Farnham: Ashgate.
- Cedilnik, Alenka. 2004. *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Cuscito, Giuseppe. 2006. s.v. »Fortunaziano, vescovo di Aquileia.« V: *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani* 1. II medioevo I–II., 338–343. Ur. C. Scaloni. Udine: Forum.
- De Clercq, Victor Cyril, Lukas J. Dörfbauer. 2016. s.v. »Fortunatian d'Aquilée.« V: *DHGE (Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques)*, zv. 32, 277–280. Ur. L. Curtois. Turnhout: Brepols.
- De Clercq, Victor Cyril. 1971. s.v. »Fortunatian d'Aquilée.« V: *DHGE (Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques)*, zv. 17, 1182–1185. Ur. R. Aubert. Paris: Letouzey et Ané.
- Doignon, Jean. 1989. Fortunatianus von Aquileia. V: *HLL (Handbuch der Lateinischen Literatur der Antike. Bd. 5: Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr., 419–421*. Ur. Reinhart Herzog in Peter Lebrecht Schmidt. München: C.H. Beck.
- Dörfbauer, Lukas J. 2013a. Der Evangelienkommentar des Bischofs Fortunatian von Aquileia (Mitte 4. Jh.). Ein Neufund auf dem Gebiet der patristischen Literatur. *Wiener Studien* 126:177–198.
- Dörfbauer, Lukas J. 2013b. Zur Biographie des Bischofs Fortunatian von Aquileia. *Zeitschrift für Antikes Christentum* 17, št. 3:395–423.
- Dörfbauer, Lukas J. 2013c. Fortunatian von Aquileia, Origenes und die Datierung des Physiologus. *Revue d'études augustiniennes et patristiques*, št. 59:219–245.
- Dörfbauer, Lukas J. 2014. Neue Zeugnisse für die Überlieferung und Rezeption des Evangelienkommentars des Bischofs Fortunatian von Aquileia. V: *Edition und Erforschung lateinischer patristischer Texte. 150 Jahre CSEL*, 17–40. Ur. ed. Victoria Zimmerl-Panagl, Lukas J. Dörfbauer in Clemens Weidmann. Berlin: De Gruyter.

Dorfbauer, Lukas J. in H.A.G. Houghton, ur. 2017. *Fortunatianus of Aquileia. Commentary of the Gospels. English translation and introduction*. CSEL Extra Seriem. Berlin: De Gruyter.

Dorfbauer, Lukas J., ur. 2017. *Fortunatianus Aquileiensis. Commentarii in evangelia*. CSEL 103. Berlin: De Gruyter.

Dorfbauer, Lukas J. in Zimmerl-Panagl, V., ur. 2017. *Fortunatianus redivivus. Bischof Fortunatian von Aquileia und sein Evangelienkommentar*. Berlin: De Gruyter.

Duchesne, Louis. 1908. *Libère et Fortunation. Mélanges d'archéologie et d'histoire*, št. 28:31–78.

Duval, Yves-Marie. 1985. *Aquilee et Sirmium durant la crise arienne (325-400). Antichità altoadriatiche*, št. 26:331–379.

Gamber, Klaus. 1962. Die älteste abendländische Evangelien-Perikopenliste, vermutlich von Bischof Fortunatianus von Aquileia (+ nach 360). V. *Münchener theologische Zeitschrift* 12:180–201.

Hale Williams, Megan. 2006. *The Monk and the Book: Jerome and the Making of Christian Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press.

Hanson, R.P.C. 1988. *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy*, 318–381. Edinburgh: Baker Academics.

Hilberg, Isidor, ur. 1910, 1912, 1918. *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae, Pars I (1-70)*, CSEL 54. *ParsII (71-120)*, CSEL 55. *Pars III (121-150)*, CSEL 56. Dunaj: F. Tempsky.

Hurst, David, ur. 1969. *S. Hieronymi presbyteri opera. Pars I,7: Opera exegetica, Commentariorum in Matheum*. CCSL 77. Turnhout: Brepols.

Jeanjean, Benoît. 1999. *Saint Jérôme et l'hérésie*. Pariz: Institut d'Études Augustiniennes.

Kamesar, A. 1993. *Jerome, Greek Scholarship, and the Hebrew Bible*. Oxford: University Press.

Kelly, John Norman Davidson. 1975. *Jerome: his Life, Writings, and Controversies*. London: Duckworth.

Meyvaert, Paul 1988. An Unknown Source for Jerome and Chromatius: Some New Fragments of Fortunatianus of Aquileia? V. *Scire litteras. Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben*, 277–289. Ur. Sigrid Krämer in Michael Bernhard. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften.

Peršič, Alessio. 2008. Fortunaziano, il primo dei Padri aquileiesi: detestabilis? V. *Cromazio di Aquileia: al crocevia di genti e religioni*, 286–289. Ur. S. Piussi. Milano: Cinisello Balsamo.

Pietri, Charles, ur. 2000. *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire 2,2: Prosopographie de l'Italie chrétienne (313-604)*. Rim: École française de Rome.

Rebenich, Stefan. 1992. *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Simonetti, Manlio. 1975. *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma: Institutum Patristicum Augustinianum.

Sotinel, Claire. 2005. *Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle*. Rim: École française de Rome.

Valenčič, Rafko. 2007. *Sveti Hieronim – mož s Krasa: prispevek k ubikaciji Stridona, rojstnega kraja sv. Hieronima*, Ljubljana: Družina; ZRC TEOF.

Wilmart, Andre. 1920. *Deux expositions d'un évêque Fortunat sur l'Évangile. Revue bénédictine*, št. 32:160–174.

Wilmart, Andre in Bernhard Bischoff, ur. 1957. *Fortunatiani episcopi Aquileiensis Commentarii in evangelia*. CCSL 9. Turnhout: Brepols.

¹ V svetovnem merilu naj navedemo npr. zbornik nedavnega odmevnega simpozija (Cain in Lössl 2009), v slovenskem kontekstu pa npr. delo R. Valenčiča in njegov trud za ubikacijo Hieronimovih rojstnih Stridon (2007).

² Nasledil ga je škof Valerijan, le-tega pa bolje znani Kromacij Oglejski, ki je bil škof od ok. 388 do svoje smrti 406/7.

³ Zagotovo bo širši zgodovinski kontekst podrobno obdelan v spremni študiji, ki naj bi izšla skupaj s prevodom novoodkrita Fortunacijanovega dela v letu 2019.

⁴ Kaj je s tem zadnjih stavkom – »Si hoc munusculum placuerit, habemus etiam alia condita, quae cum plurimis orientalibus mercibus ad te, si Spiritus Sanctus afflaverit, navigabunt.« misljeno, ni povsem jasno. Pomen izrazov *alia condita* in *plurimus orientalis merces* namiguje, da to niso bili zgolj spisi, temveč tudi kakšni drugi predmeti. Dejstvo pa je, da je bil promet in trgovina med siro-palestinskim območjem in okolico Ogleja dokaj razvit. Če pa ima s to Hieronimovo omembo tudi kakšno bolj utemeljeno povezavo čudovito ohranjena skleda iz modrega stekla, ki so jo našli v osrednjem sarkofagu ugledne emonske gospe med poletnimi izkopavanji, ki je po do sedaj znanih podatkih in predvidevanjih dr. A. Gasparija prav tako siro-palestinskega izvora, verjetno nikoli ne bomo zagotovo izvedeli. Po najnovejših izsledkih je bil pokop osrednjega sarkofaga z ženskim truplom, ki je vseboval tudi omenjeno skledo z grškim napisom, opravljen že celo v predkonstantinovski dobi.

⁵ *Epistula* 10.4.2 (CSEL 54, 37,17–38,5 Hilberg).

⁶ Hieronymus, *De viris illustribus* 97,1–2 (Uredil: Ceresa-Gastaldo von Aldo; Biblioteca Patristica 12; 2. izd. Bologna: Edizioni Dehoniane, 1998), 202.

⁷ Jeanjean, Benoît. *Saint Jérôme et l'hérésie*. Pariz: Institut d'Études Augustiniennes, 1999, npr. str. 100.

⁸ (GCS 35, 1,4–6 Rauer).

⁹ Paul Meyvaert, »An Unknown Source for Jerome and Chromatius: Some New Fragments of Fortunatianus of Aquileia?«, in: *Scire litteras: Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben* (hg. von S. Krämer und M. Bernhard; München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1988), (277–289) 277–278.

¹⁰ (CCSL 77, 4,91–5,98).

¹¹ Pavli in Evstohiji predstavi ti dve deli kot izjemni: »Praeterea commentarii viri eloquentissimi Hilarii et beati martyris Victorini, quos in Mattheo diverso sermone, sed una gratia spiritus ediderunt, post paucos dies ad vos mittere disposui, ne ignoretis, quantum in nostris quoque hominibus sanctorum scripturarum quondam studium fuerit.« (*Translatio homiliarum Origenis in Lucam*, praef. (2.10–12 R.) SC 87, p. 96.

¹² Eusebius, *Hieronymi Chronicon*. Uredil: Rudolf Helm, Eusebius Werke 7, CGS 47, Berlin: Akademie Verlag, 1984.

¹³ Pred kratkim je izšla kritična izdaja latinskega izvirnika (Fortunatianus Aquileiensis, *Commentarii in evangelia*, CSEL 103, ur. Lukas J. Dorfbauer, Berlin; Boston (Mass.): De Gruyter, 2017.), slovenski prevod pa je že v pripravi in naj bi izšel v letu 2019.

¹⁴ Primerjava Fortunacijanovih *Razlag evangelijev* in Viktorinove *Razlage Razodetja* pokaže veliko stičnih točk, tako pri načinu razlage kot pri glagolskih podobnostih (Dorfbauer in Houghton 2017, xviii). Tudi za to vprašanje se zdi, da lahko nadaljnje študije še nazorneje prikažejo ta odnos.

¹⁵ CCSL 77, l. 884–923.